

دانشکده

الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و
حدیث

تحقیق در آراء تفسیری مجاهد بن جبر

استاد راهنما:

آقای دکتر مرتضی ایروانی

استاد مشاور:

خانم دکتر سهیلا پیروزفر

ناهید حیدری اسبویی

شہریور ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ

أَلَا أُنَبِّئُكُمْ أَنَّ

تقدیم به :

پدر و مادر عزیزم

دریای بیکران فداکاری و عشق، که وجودم
برایشان همه رنج بوده و وجودشان برایم همه
مهر و شانه های خسته شان تکیه گاه زندگی ام

خواهران و برادرم

که تمام تجربه های یکتا و زیبای زندگی ام ،
مدیون حضور سبز

آنهاست.

سپاس

خداونداتو را شاکر هستم که در لحظه لحظه این سالها تنهایاری دهنده بی تمنای من بودی و چشمان مرا بر روی بیکران شگفتی های خلقت گشودی.

صمیمانه ترین تقدیرها و سپاس ها تقدیم به استاد گرانقدر جناب آقای دکتر ایروانی که در این راه روشن گر راهم بود و با صبر و بردباری مسیرهای نا هموار را برایم هموار می نمود.

سپاس و تقدیر فراوان تقدیم به استاد ارجمند سرکار خانم دکتر پیروزفر که از تجربیات ارزشمند و نکته سنجی هاشان خوشه ها چیدم.

سپاس و تشکر فراوان از تمامی دوستانم که زحمت زیادی در این مسیر به ایشان دادم.

تشکر فراوان از جناب آقای دکتر رستمی و تمامی عزیزانی که در دفتر گروه خدمت می کنند.

چکیده

مجاهد بن جبر از تابعیان معروفی است که در تفاسیر شیعه و سنی روایات زیادی از وی نقل شده است؛ تا جایی که گروهی از محققان اهل سنت به تفسیر او اعتماد کرده و عده ای یاد آور شده اند که تفسیر او صحیح ترین وجوه در شرح و گزارش آیات قرآنی است. از این رو شناخت آراء و مبانی وی می تواند در شناخت دلالت احادیث و یافتن رد پای تفسیر عقلی یا سایر مبانی تفسیری تابعین کمک نماید. در این پایان نامه، با مقایسه روایات تفسیری مجاهد بن جبر با اقوال صحابه، تابعین و روایات رسیده از معصومین (علیهم السلام) مشخص می شود که مجاهد در تفسیر، در درجه ی نخست ناقل روایات نبوی و آراء صحابیان بوده و سپس به رای و اجتهاد خود بها داده است؛ گواه این مطلب آن است که در آراء مورد بررسی مجاهد، بخصوص در آراء منحصر به فرد وی که ۳۶ مورد در این تحقیق استخراج شده، در اکثر موارد، نظر وی تفاوت مفهومی با سایر تفاسیر و آراء نداشته و به عنوان اجتهاد مطلق نبوده و با استفاده از اقوال معصوم (علیهم السلام) و صحابه به تفسیر قرآن پرداخته است.

کلید واژه ها: تفسیر، روش تفسیری، مجاهد، آراء تفسیری.

فهرست مطالب :

.....۱	مقدمه
.....۳	پیشینه تحقیق
.....۴	فصل اول
.....۴	کلیات
.....۵	۱-۱. زندگی نامه و شرح حال
.....۷	۱-۱-۱. استادان مجاهد
.....۷	۱-۱-۲. شاگردان
.....۷	۱-۱-۳. مقام علمی
.....۸	۱-۱-۴. مجاهد در گفتار عالمان
.....۹	۱-۱-۵. ولایت مداری مجاهد
.....۱۰	۱-۱-۶. مجاهد در ستیز با حاکمان زمان
.....۱۲	۱-۲. تفسیر در عصر تابعین
.....۱۳	۱-۲-۱. ارزش تفسیری تابعان
.....۱۴	۱-۲-۲. نظریه حجیت نداشتن تفسیر تابعین
.....۱۵	۱-۲-۳. نظریه حجیت تفسیر تابعین
.....۱۶	۱-۲-۴. نظریه ی صحیح
.....۱۷	۱-۲-۵. مجاهد در مدرسه ی تفسیری مکه
.....۱۸	۱-۲-۶. شیوه ی تفسیر مجاهد

۳-۱. سیر تدریجی تفسیر عقلی

رویکرد عقلی در تفسیر مجاهد

فصل دوم

بررسی آراء منحصر به فرد مجاهد بن جبر و مقایسه آن با هم
عصران خود و سایر تفاسیر با ارائه نمونه ها

۲-۱. « وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا
نَحْنُ مُصْلِحُونَ »

۲-۲. « اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ يَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ »

۲-۳. « مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَاراً فَلَمَّا أَضَاءَتْ ... »

۲-۴. « ... يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حُدْرَ
الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ »

۲-۵. « ... فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقاً لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا
لِللَّهِ أَنْدَاداً وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ »

۲-۶. « وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ
فَقَالَ ... »

۲-۷. « وَ قُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَ كُلَا
مِنْهَا رَغَداً حَيْثُ شِئْتُمَا ... »

۲-۸. « وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ وَ ارْكَعُوا مَعَ
الرَّاكِعِينَ »

۲-۹. « وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ وَ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا
عَلَى الْخَاشِعِينَ »

۲-۱۰. « يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ
عَلَيْكُمْ وَ أَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ »

۲-۱۱. « ... قَالَ أَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي ... »

۲-۱۲. « ... وَ رَفَعْنَا فَوْقَكُمْ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ
بِقُوَّةٍ وَ اذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ »

۲-۱۳. « وَ لَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدُوا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ
فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ »

١٤-٢. « قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولَ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَ لَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ فِيهَا ... »٦.١.

١٥-٢. « وَ إِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَ اللَّهُ مُخْرِجُ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ »٦.٤.

١٦-٢. «...» وَ إِذَا خَلَا بِعَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَ تُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ... »٦.٦.

١٧-٢. « وَ قَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ »٦.٩. دو

١٨-٢. « أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ... »٧.٢.

١٩-٢. « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَ قُولُوا انظُرْنَا وَ اسْمَعُوا وَ لِكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ »٧.٥.

٢٠-٢. «...» يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ »٧.٦.

٢١-٢. « وَ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ »٧.٩.

٢٢-٢. « وَ إِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَ أَمْنًا... »٨.٦.

٢٣-٢. « وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَ أَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَ الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ... »٨.٨.

٢٤-٢. « فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ... »٩.١.

٢٥-٢. « أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا وَ اللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ »٩.٣.

٢٦-٢. « وَ اذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ... »٩.٥.

٢٧-٢. « يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ... »١٠.٢.

٢٨-٢. « وَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَى... »١٠.٢.

٢-٢٩. «... إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ»

.....١.٠.٦

٢-٣٠. «... عَلِمُ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَ لَكِنَّ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا...»

.....١.٠.٩

٢-٣١. « فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا لِلَّهِ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ »

.....١.١.٢

٢-٣٢. « وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَ يَذُرُونَ أَزْوَاجًا... »

١١.٦

٢-٣٣. «... فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَ شَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ...»

١٢١.

٢-٣٤. « يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا... »

.....١.٢.٣

٢-٣٥. « وَ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ وَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ »

.....١.٢.٨

٢-٣٦. «... يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ...»

.....١.٣.١

.....١.٣.٣

فصل سوم

مقایسه آراء مشترک م^{سه} هم عصران خود و ارائه جایگاه وی

.....١.٣.٣

٣-١. « الله يستهزىء بهم و يمدهم فى طغيانهم يعمهون »

.....١.٣.٤

٣-٢. « اولئك الذين اشتروا الضلالة بالهدى فما ربحت تجارتهم و ما كانوا مهتدين »

.....١.٣.٥

٣-٣. « يا أيها الناس اعبدوا ربكم الذى خلقكم و الذين من قبلكم لعلكم تتقون »

.....١.٣.٧

٣-٤. «... و أتوا به متشابها و لهم فيها أزواج مطهرة و هم فيها خالدون »

.....١.٣.٩

٣-٥. «... وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ »

.....١.٤.١

٣-٦. «... وَ لَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ »

.....١.٤.٣

٣-٧. « فَتَلَقَىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ
التَّوَّابُ الرَّحِيمُ » ١٤٥

٣-٨. «... وَ أَوْفُوا بَعْهَدِي أَوْفِ بَعْهَدِكُمْ وَ إِيَّايَ فَارْهَبُونَ»
..... ١٤٦

٣-٩. «... وَ فِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ » ١٤٦

٣-١٠. « إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ الَّذِينَ هَادُوا وَ النَّصَارَى وَ
الصَّابِئِينَ... » ١٤٧

٣-١١. « أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَ قَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ
يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ... » ١٤٧

٣-١٢. « وَ مِنْهُمْ أُمَّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيٍّ وَ إِنْ
هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ » ١٤٩

٣-١٣. « بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَ أَحَاطَتْ بِهِ خَاطِبْتُهُ فَأُولَئِكَ
أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ » ١٥١

٣-١٤. «... وَ أَيُّدْنَاهُ يَرْوِحُ الْقُدْسِ...» ١٥٢

٣-١٥. «... مِنْ خَلْقٍ وَ لَيْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ
كَانُوا يَعْلَمُونَ » ١٥٢

٣-١٦. « وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا
اسْمُهُ... » ١٥٦

٣-١٧. « الَّذِينَ آتَيْنَاهُمْ الْكِتَابَ يَثْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ... »
..... ١٥٦

٣-١٨. « وَ قَالُوا كُونُوا هُوداً أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ
مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفاً... » ١٥٦

٣-١٩. « إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَ
رَأَوْا الْعَذَابَ وَ تَقَطَّعَ جِهَارَ الْأَسْبَابِ » ١٥٦

٣-٢٠. « أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالََةَ بِالْهُدَى وَ الْعَذَابَ
بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ » ١٥٨

٣-٢١. « كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا
الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَ... » ١٥٨

٣-٢٢. « يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ... »
..... ١٥٨

۳-۲۳. « وَ أَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا تُلْقُوا بِأَيْدِكُمْ إِلَى
التَّهْلُكَةِ... »

۳-۲۴. « وَ مِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ
فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ »

نتیجہ گیری

منابع

مقدمه

مجاهد بن جبر از مفسران معروف در قرن دوم به شمار می آید. روایات تفسیری وی از حضرت علی (علیه السلام) و ابن عباس است و او را «شیخ القراء و المفسرین» لقب داده اند. با توجه به شخصیت حدیثی مجاهد و از آنجا که وی از اصحاب و شاگردان ابن عباس به شمار می آید و از میان مفسران تابعی به شیوه اجتهادی - تمثیلی و کنایی و بهره گیری از تشبیه در تفسیر خود شهرت دارد و نیز تفسیر او زیر بنای تفسیر معتزله و صوفیه و عرفا دانسته شده، به نظر می رسد مطالعه و تحقیق در روایات وی به عنوان شناخت زیر بنای این تفاسیر ضرورت دارد.

از اهداف این تحقیق، بیان جایگاه و ارزش تفسیر مجاهد بن جبر به عنوان یکی از مشهورترین مفسران دوره تابعین است که با مقایسه ی آرای مجاهد با آراء صحابه و سایر تابعین هم عصر وی و میزان نزدیکی این آراء با تفاسیر رسیده از معصومین (علیهم السلام) حاصل می شود. از این رهگذر می توان به دو نظریه ی مطرح شده درباره ی ارزش تفسیری تابعین، یعنی نظریه ی حجیت نداشتن تفسیر تابعین و نظریه ی حجیت مطلق تفسیر تابعین، پاسخ داد.

در این پژوهش سعی شده برخی از روایات مجاهد بن جبر در سوره ی مبارکه ی بقره که امکان بحث و بررسی بیشتری نسبت به سایر تفاسیر و اقوال وی داشتند، با تفاسیر مذکور مقایسه شوند.

این پایان نامه در سه فصل تدوین یافته که فصل اول: در بیان شرح حال مجاهد، تفسیر در دوره ی تابعان، سیر تدریجی تفسیر عقلی و جایگاه عقل در تفسیر مجاهد است؛ فصل دوم: به بررسی آراء منحصر

به فرد مجاهد و مقایسه ی آن با هم عصران وی و سایر تفاسیر می پردازد که در نتیجه به تعیین بهترین تفسیر و نزدیک ترینشان به قول معصوم (ع) منجر می شود؛ و فصل سوم: در بیان مقایسه ی آراء مشترک مجاهد با هم عصران خود و ارائه ی جایگاه تفسیر وی است.

این تحقیق درصدد پاسخ به پرسشهای زیر است:

- ۱- روش تفسیری مجاهد بن جبر چگونه است؟
 - ۲- آراء تفسیری مجاهد نسبت به مفسران هم عصر او چه امتیازاتی دارد؟
 - ۳- گوناگونی و پراکندگی آراء تفسیری مجاهد در یک موضوع به چه دلیل است؟
- در مقابل این پرسشها با سه فرضیه رو به رو می شویم:

۱- روش مجاهد در تفسیر قرآن، روش تفسیر عقلی و اجتهادی است که گاهی در باره ی برخی آیات قرآنی، ذیل آنها دیده می شود.

۲- چون مجاهد شاگرد ابن عباس بوده و برخی از مفسران نیز مانند عکرمه و سعید بن جبیر و... از ابن عباس روایتهای فراوانی نقل کرده اند، آراء مشترک آنها زیاد بوده، ولی دیدگاههای وی در مواردی منحصر به فرد است که نسبت به تابعیان هم عصر خود گاه از رویکرد عقلی اجتهادی در تفسیر بهره برده است.

۳- در برخی مآخذ و منابع، دیدگاههای تفسیری مجاهد ذکر شده که در جاهای دیگر نظر و دیدگاه مخالف یا متفاوت با آن نظرات از مجاهد نقل شده است؛ این

مسئله یا تجدید نظر وی را می‌رساند و یا از اشتباه در نقل و یا نسبت غیر صحیح به وی حکایت دارد.

پیشینه تحقیق

در رابطه با شخصیت مجاهد و همچنین تأثیر آن در تفسیر، کتب و نوشته‌های زیادی موجود است و در کتاب تفسیر مجاهد روایات وی گردآوری شده است ولی نوشته یا کتابی در رابطه با تحقیق در آراء وی و مقایسه آن با آراء دیگران، با بررسی‌های این جانب یافت نشد. هر چند گاهی بررسی یک یا چند رأی مشهور از مجاهد در بقیه‌ی نوشته‌ها دیده شده است. منابعی که درباره‌ی شخصیت مجاهد و شیوه‌ی تفسیری او مطالبی بیان داشتند عبارتند از:

- ۱- مقاله «ابن عباس، حیات و منهجه فی التفسیر».^۱
- ۲- مقاله «فی رحاب التفسیر» (۲) عصر التابعین: المفسرون و الملامح» ترجمه‌ی عبدالرحیم مبارک.^۲
- ۳- مقاله «تفسیر مجاهد کهن ترین تفسیر».^۳
- ۴- و همچنین است کتابهای **الطبقات الكبرى** ابن سعد، **تهذیب التهذیب** ابن حجر عسقلانی، **سیر اعلام النبلاء** ذهبی، **مختصر تاریخ دمشق** ابن منظور و... که برخی به طور مفصل و برخی مختصر به شرح حال و شیوه‌ی تفسیری مجاهد پرداخته اند. به طور کل می‌توان گفت

- حسن سعید، مقاله ابن عباس، مدرسته و منهجه فی التفسیر،
^۱ **رسالة القرآن**، شماره ۴، فروردین ۱۳۷۰، صص ۲۹-۵۷.
۲- حجتی، محمد باقر، مقاله فی رحاب التفسیر (۲) عصر التابعین:
المفسرون و الملامح، **رسالة القرآن**، شماره ۱۵، آذر ۱۳۷۲، صص ۳۳-۵۴.
۳- شهیدی صالحی، عبدالحسین، تفسیر مجاهد کهن ترین تفسیر، **مجله بینات**، سال چهارم، شماره ۱۴، ص ۳۰.

تقریباً تمام منابعی که درباره ی دوره ی تابعان و روشهای تفسیری آنان مطلبی نوشته اند، در مباحثشان به شخصیت مجاهد و شیوه ی خاص تفسیری او نیز گریزی داشته اند.

فصل اول

کلیات

الف: شرح حال و فضای حاکم بر دوره
زندگی مجاهد بن جبر مکی

ب: تفسیر در عصر تابعان

ج: سیر تدریجی تفسیر عقلی

۱-۱. زندگی نامه و شرح

ابوالحجاج مجاهد (۱) (یا ۱۰۵ ه.ق) فرزند جبر^۲
یا جبیر^۳ مکی مخزومی^۴ از بزرگان مفسران تابعی در مکه

¹ - ابن حجر العسقلانی، احمد بن علی، *تهذیب التهذیب*، ج ۱۰، ص ۳۴.

- ذهبی، محمد بن احمد، *میزان الاعتدال فی نقد الرجال*، ج ۳،
ص ۴۳۹.

³ - ابو زکریا محیی، *تهذیب اللغات*، ج ۲، ص ۸۳.

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، *الجرح و التعذیل*، ج ۴،
ص ۳۱۹.

است. علوم تفسیر را از امیرالمومنین علی(علیه السلام) و ابن عباس فرا گرفت. مورخان و شرح حال نویسان بر این مطلب اتفاق دارند که وی عرب نیست و برخی او را از علمای ایرانی تبار علوم قرآن دانسته اند.^۱

درباره ی ولای مجاهد اختلاف است؛ گروهی وی را غلام قیس بن سائب بن اُبی سائب می‌شمرند و برخی نیز او را غلام سائب بن اُبی سائب پدر عبدالله بن سائب می‌دانند.^۲

از نظر ظاهر، او را کوتاه قد دانسته اند که موی سر و ریشی سپید داشت و خضاب کردن با رنگ سیاه برایش ناخوشایند بود.^۳

در تفاسیر مجاهد، نشانه های بسیاری از گرایش به عقل را می‌توان یافت. وی پس از شهادت حضرت علی(علیه السلام)، سالها از محضر استادش ابن عباس بهره برد و از بهترین شاگردان و نزدیکانش گشت. آوازه ای بلند یافت و از مفسران بزرگ و مشهور تابعی گشت. نقل شده که مجاهد تفسیر خویش را سی بار بر ابن عباس عرضه کرد و تفسیر آیات قرآن را یکی یکی از استادش سوال می‌کرد؛ البته در تعداد عرضه ی تفسیر مجاهد بر ابن عباس بین نویسندگان اختلاف وجود دارد زیرا برخی آن را یک بار و برخی سه بار و گروهی دیگر هم، چنان که بیان شد تا سی بار دانسته اند.^۴

مجاهد بن جبر، در کسب دانش بسیار کوشا، مردی متواضع و متفکر بود؛ اخلاق پسندیده داشت و همیشه در افکار خود فرو رفته بود.^۵ ذهبی او را «**اوعية العلم**» نامیده است و به نقل از اعمش نوشته است: هرگاه مجاهد

- شهیدی صالحی، عبدالحسین، *تفسیر مجاهد کهن ترین تفسیر*، مجله **بینات**، سال چهارم، شماره ۱۴، ص ۳۰.

²- داودی، احمد بن محمد، *طبقات المفسرین*، ج ۲، صص ۳۰۵-۳۰۶.

³- ابن سعد، محمد بن سعد، *الطبقات الکبری*، ج ۵، صص ۴۶۶-۴۶۷.

^۱- ابن سعد، محمد بن سعد، *الطبقات الکبری*، ج ۵، ص ۴۶۶؛ ابن حجر العسقلانی، احمد بن علی، *تهذیب التهذیب*، ج ۱۰، ص ۴۳؛ طبری، محمد بن جریر، *تفسیر طبری*، ج ۱، ص ۹۰.

⁵- عبدالرحمن طهر سورتی، مقدمه *تفسیر مجاهد*، ج ۱، ص ۴۰.

را می دیدم، در حال خود نبود، مانند کسی بود که چیزی را گم کرده است و آن را جست و جو می کند. هنگامی که سخن می گفت، گویی که از دهانش درّ می بارید.^۱ مجاهد علاقه ی بسیاری به سفر به شهر های اسلامی داشت و در اکثر شهرها با عالمان آن شهر مباحثه و گفت و گو می کرد؛ اساتید آن شهر نیز از محضرش بهره می بردند. ذهبی می نویسد: به بابل رفت تا در باره ی هاروت و ماروت تحقیق کند و به حزموت یمن برای دیدار آن، مسافرت می کرد.^۲ همچنین به بلاد شام و سپس به قسطنطنیه رفت و مدتی در مصر اقامت داشت ولی دراز ترین ایام عمر خود را در مکه و عراق سپری کرد و در مسجد کوفه مشغول ارشاد و تدریس علوم الهی گردید.^۳ طبری در تفسیرش، ذیل آیه ی ۶۱ سوره ی مبارکه ی انفال می گوید: او مردی شجاع، جنگجو و در راه خدا بود و به حق نامش مجاهد بود.

۱-۱-۱. استادان مجاهد

ابن حجر عسقلانی، جمع بسیاری از مشایخ او را نام می برد که عبارتند از: امیرالمومنین علی(علیه السلام)، سعد بن ابی وقاص، عبادله ی اربعه،^۴ رافع بن خدیج، أسید بن ظهیر، أبو سعید خدری، عایشه، أم سلمه، جویریة بنت الحارث، أبو هریره، أم هانی بنت أبی طالب، جابر بن عبدالله، عطیه قرظی، سراقه بن مالک بن جعشم، عبدالرحمن بن أبی لیلی، قائد السائب، عبدالله بن

^۱ - شمس الدین الذهبی، ابو عبدالله، *تذکره الحفاظ*، ج ۱، ص ۹۲.

^۲ - شمس الدین الذهبی، ابو عبدالله، *سیر اعلام النبلاء*، ج ۴، ص ۴۵۶.

^۳ - عبدالرحمن طهر سورتی، *مقدمه تفسیر مجاهد*، ج ۱، ص ۴۳.

^۴ - عبادله ی اربعه عبارتند از: عبدالله بن مسعود، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عباس و عبدالله بن زبیر. (عبدالهادی فضلی، *القرائات القرآنیة*، ص ۲۱).

سائب مخزومی، أبو معمر عبدالله بن سخیره، عبدالرحمن بن صفوان بن قدامة، أبو عیاض عمرو بن الأسود و...^۱

۱-۱-۲. شاگردان

بیش از سی نفر از شاگردان مجاهد در **تهذیب التهذیب** نام برده شده اند که برخی از آنها عبارتند از: ایوب سختیانی، عطاء، عکرمه، ابن عون، عمرو بن دینار، فطر بن خلیفه، أبو اسحاق سبیعی، أبو زبیر مکی، یونس بن ابی اسحاق، قتاده، عبید الله بن ابی زید، ابان بن صالح، بکیر بن احنس، حبیب ابن ابی ثابت، حسن بن عمر فقیمی، حسن بن مسلم بن یناق، حکم بن عتیبه، منصور و...^۲

۱-۱-۳. مقام علمی

مجاهد بن جبر، علوم قرآن کریم را از امیر المومنین علی (علیه السلام) فرا گرفت و پس از شهادت ایشان به ابن عباس پیوست. وی برای کسب علم، بسیار تلاش می کرد و از هر راهی کمک می گرفت. حتی گفته شده، به اهل کتاب برای کسب دانش بیشتر مراجعه می کرد و از محضر عالمانشان استفاده می کرد که این موضوع، انتقاد برخی از وی را سبب شده است. ابوبکر بن عیاش می گوید: از **أعمش پرسیدم**: چرا آنان از تفسیر مجاهد دوری می کنند؟ پاسخ داد: چون می دیدند از اهل کتاب سوال می کند.^۳

وی به کسب دانش از رجال و عالمان و کتابها اکتفا نمی کرد و در بسیاری از موارد مشقت سفر را تحمل می کرد تا شخصاً از آثار و معالم تاریخی دیدار کند. برای آشنایی بیشتر با ظرافتهای دقیق لغت عرب و شیوه های علمی تفسیر و بیان لغوی و نحو کلمات قرآن کریم و به دست آوردن تجربه ی علمی به معاشرت با علمای علوم عربی و لغت می پرداخت و در قرائات و اختلاف قراء تبحر عجیب یافت. به همین جهت ذهبی، او را امام و شیخ

^۱ - ابن حجر العسقلانی، احمد بن علی، **تهذیب التهذیب**، ج ۱۰، ص ۴۴.

^۲ - همان، ج ۱۰، ص ۴۲.

^۳ - ابن منظور، **مختصر تاریخ دمشق**، ج ۲۴، ص ۸۹.

قاریان و مفسران می خواند.^۱ همچنین از سفیان ثوری نقل شده که می گفت: « إذا جاءك التفسير عن مجاهد فحسبك ». ^۲

۱-۱-۴. مجاهد در گفتار عالمان

قتاده، مجاهد را اعلم تابعین در تفسیر قرآن دانسته و یحیی بن معین، ابو زرعه و عبد الرحمن نسایی همگی بر این باور بودند که مجاهد از تابعین مورد اعتماد و از اصحاب ابن عباس بوده است.^۳

ابن عماد حنبلی می گوید: او دانشمند عصر خویش و در تفسیر قرآن داناترین تابعان بود.^۴ ذهبی، در **سیر اعلام النبلاء** در باره ی او گفته است: امام و شیخ القراء و شیخ المفسران بود و از خصیف و قتاده نقل می کند که می گفتند: مجاهد اعلم باقی ماندگان از تابعان در تفسیر قرآن بود و هنگامی که سخن می گفت گویی که در از زبانش می بارید.^۵

صاحب **خلاصة التهذيب** درباره ی وی گفته: مجاهد اعلم تابعان در فرهنگ قرآن کریم و شیخ مفسران اسلام بود که پس از وفات استادش ابن عباس تمامی علوم قرآن و قرائات به وی منحصر شد. آوازه ی بلندی یافت و هر دو فرقه ی شیعه و سنی معتقدند که مجاهد خاتمه ی علوم قرآن و تمام فرهنگ قرآن کریم است.^۶ ابن حجر عسقلانی می نویسد: مجاهد فقیه و عابدی با تقوا و از موثق ترین و داناترین تابعان در تفسیر و عالم در قرائات بود. هیچ کس شخصی را ندید که در راه خدا و برای رضایت خداوند

^۱ - شمس الدین الذهبی، ابو عبدالله، **سیر اعلام النبلاء**، ج ۴، ص ۴۴۹.

^۲ - طبری، محمد بن جریر، **تفسیر طبری**، ج ۱، ص ۹۱.

^۳ - ابن عساکر، **مختصر تاریخ دمشق**، ج ۲۴، صص ۸۷-۹۰.

^۴ - ابن عماد، عبد الحی بن احمد، **شذرات الذهب فی اخبار من ذهب**، ج ۱، ص ۱۲۵.

^۵ - عبدالرحمن طهر سورتی، **مقدمه تفسیر مجاهد**، ج ۱، ص ۴۸.

^۶ - خزرجی، احمد بن عبدالله، **خلاصة تذهیب تهذیب الکمال فی أسماء الرجال**، ص ۳۶۹.